

تحدی در آیات و روایات

زهرا سادات تهامی باب تنگلی^۱

چکیده

تحدی قرآن کریم با معاندان خویش از جمله مطالب مسلم در بحث اعجاز قرآن کریم است. این کتاب آسمانی به عنوان معجزه‌ی جاوید خداوند با معاندان خود به مبارزه طلبی و تحدی پرداخته است. چنانچه رسم متعارف و رایج عصر نزول قرآن، در شعر و شاعری نیز همین مبارزه طلبی و تحدی بوده است. با این که تحدی قرآن کریم یکی از بارزترین مباحث آن است؛ اما برخی بر این باور هستند که قرآن اصلاً تحدی نکرده است و این واژه‌ای است که بعد از نزول قرآن متعارف گردیده است. این مقاله ضمن تعریف و توضیح تحدی با رویکرد تحلیلی و انتقادی به این گونه اشکالات پاسخ داده شده است. هدف از نگارش این مقاله آشنایی با تحدی است و روش انجام این تحقیق به صورت توصیفی می‌باشد؛ چرا که درصدد توصیف تحدی قرآن کریم است. تحقیق به صورت کتابخانه‌ای انجام شده و نتایج حاصل از این مقاله آشنایی با تحدی و هم‌اورد بودن قرآن کریم و ناتوانی افراد در آوردن کلمه هم چون کلمات قرآن می‌باشد.

واژگان کلیدی: آیات، تحدی، معجزه.

۱. سطح دو حوزه علمیه فاطمیه (سلام الله علیها) زرند.

مقدمه

تحدی در لغت به معنی آوردن مثلی و در اصطلاح به معنای مبارزه طلبی و دعوت نمودن منکران برای مانند آوردن معجزه می باشد. تحدی در حقیقت مشتمل بر مقیاس و برهان است. اگر فردی در قیاس با پیامبران خود را یکی می داند پس به آوردن برهان چون پیامبران مانند بی آورد که در زمان همه پیامبران مرسوم بوده وقتی افراد بشر پیامبران را افرادی عادی مانند خود قلم داد می کردند و معجزات پیامبران را امری عادی می دانستند پیامبران آنان را به آوردن مثل و مانند دعوت می کردند. معمولاً بزرگترین معجزات بیشترین مخالفتها را در پی دارد و در این صورت قرآن کریم که بزرگترین معجزه تاریخ بشریت است از این قاعده مستثنا نیست. بعضی از افراد نادان پیامبر را شاعر و قرآن را کتاب شعر می دانستند؛ این در حالی بود که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) فردی امی و بی سواد بودند. برای همین است که قرآن کریم نه تنها در زمان خود بلکه خطاب به همه زمانها می گوید: اگر آن را ساخته فکر پیامبر می دانید پس شما نیز هم چون او بیاورید. اگر محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) توانسته است کتابی بسراید، پس شما بیتی چون او بسرائید و با این مبارزه افکار افراد بشر را به سخره می گیرد و ناتوانی آنان را اثبات می رساند؛ چرا که قرآن از همه لحاظ چه از نظر بلاغت و انسجام و یک پارچگی چه از لحاظ اخبار غیبی و بیان معارف حقوقی سیاسی جهان شناسی بی نظیر است. در روایات چندی وجود دارد که مسئله تحدی را مطرح کرده و افراد بشر را در آوردن آن ناتوان دانسته و تنها کسی که می تواند خالق آن باشد و چنین کاری از دست او بر آید که خداوند را بشناسد. لکن ضرورت دیده شد که به بررسی این موضوع پرداخته و اطلاعاتی که در این زمینه داشته افزون نموده تا بتوان به دیگران هم منتقل نمود. هدف اصلی این مقاله شناخت بحث تحدی در آیات و روایات است و از لحاظ علمی نیز در این زمینه به مقاله خاصی برخورد نشده است؛ اما از کتابهایی که در این زمینه استفاده شده می توان به کتاب قرآن شناسی نوشته: محمد تقی مصباح یزدی، کتاب البرهان فی علوم القرآن نوشته: محمد بن عبدالله زرکشی، کتاب الاتقان فی علوم القرآن نوشته: جلال الدین سیوطی و غیره اشاره نمود.

مفهوم تحدی

تحدی در لغت از (حدو، حداء و حدی) گرفته شده^۱ و به معنی دعوت نمودن دشمن به نبرد و پیروزی بر اوست^۲ و همچنین به معانی قصد و آهنگ چیزی کردن و درخواستی برای رقابت نمودن که هدف از آن به عجز در آوردن طرف مقابل باشد نیز آمده است.^۳ در اصطلاح علوم قرآنی^۴ و کلام اسلامی^۵ تحدی به معنای دعوت پیامبران از منکران نبوتشان است تا ماندی برای معجزاتشان بیاورند.^۶ اما در اصطلاح یک واقعیت تاریخی قرآنی است که عبارت است از: امر خداوند به مخالفان و منکران وحی قرآن و صدق نبوت حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) که اگر طبق ادعای خود، قرآن را مجعول و پیش خود ساخته و اساطیر الاولین می‌دانند، نظیر آن را بیاورند.^۷ در مورد موضوع تحدی بعضی از علما تعاریفی ارائه دادند که در ذیل آن‌ها را مطرح و به نقد و بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود.

خلیل بن احمد فراهیدی در مورد این واژه گفته است: «وقتی گفته می‌شود فلان شخص با دیگری تحدی می‌کند - یعنی با او مسابقه می‌دهد - و در غلبه کردن با او منازعه می‌کند و (کسی که به دیگری) می‌گوید من در این کار با او تحدی می‌کنم، در واقع به این مناسبت با من مبارزه کن و مسابقه بده».^۸ همچنین فخر الدین طریحی در مجمع البحرین می‌گوید: «کلمه‌ی تحدی در جمله‌ی با او تحدی کردی یعنی با او در امری مبارزه و مسابقه دادی تا بر او پیروز شوی».^۹

در مجموع این گونه نتیجه‌گیری می‌شود که تحدی به معنای درخواست از فردی برای مبارزه کردن و مسابقه دادن در امری با هدف غلبه و با انگیزه دشمنی می‌باشد. بنابراین تعاریف تحدی قرآن یعنی این که خداوند معاندان و مخالفان را دعوت به مبارزه کرده است تا با خداوند متعال به

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۵۴.

۲. صفی پور، منتهی الارب، ج ۱، ص ۲۳۰.

۳. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۴، ص ۵۶۶۰.

۴. جواهری، واکاوی ملاک تحدی در قرآن و نقد منطق تنزلی، ص ۱۱۲.

۵. جمعی از نویسندگان، شرح المصطلحات الکلامیه، ۱۴۱۵ق، ص ۶۴.

۶. مؤدب، اعجاز قرآن در نظر اهل بیت (علیهم السلام)، ص ۱۷.

۷. خرمشاهی، قرآن پژوهی، ج ۱، ص ۴۸۱.

۸. فراهیدی، العین، ج ۳، ص ۲۸۰.

۹. طریحی، مجمع البحرین، ج ۱، ص ۹۷.

مسابقه بپردازند. نه این که یک سوی آن بشر باشد و سوی دیگر آن فوق بشری و ثانیاً تحدی در این تعاریف نوعی عمل خصمانه و دشمنی میان دو طرف است این در حالی است تحدی در قرآن با هدف رحمت و هدایت است. قرآن طرف مقابل را که منکر ادعای مدعی است از او خواسته می‌شود. چنین کاری (آوردن کلامی، جمله‌ای مانند قرآن یا معجزه) را انجام دهد اگر نتوانست ادعای مدعی ثابت می‌شود و دیگر سخنی از دشمنی نیست و اگر قرآن نیز افراد (اعراب) را به تحدی فرا می‌خواند به دلیل این بوده است تحدی در اعراب به طور عادی و متداول و مطابق با فرهنگ زبان قرآن است.^۱ لذا قطب الدین راوندی می‌گویند: «همانا تحدی و مبارزه طلبی در یک فن خاص میان اعراب امری عادی و متداول بوده است».^۲

تحدی اختصاصی به زمان پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و در قرآن کریم ندارد بلکه معجزات پیامبران گذشته نیز همراه تحدی بوده است که پیامبران الهی همواره به مردم زمان خود بیان می‌داشتند: «هرکس که در حقانیت این معجزه تردید دارد و آن را کاری بشری می‌داند اگر توانایی دارند شبیه و مانند آن بیاورد».^۳ به عقیده برخی از علما تحدی یکی از شرایط وقوع معجزه است: از جمله سیوطی این تعریف را از معجزه ارائه می‌کند. «بدان همانا معجزه امری خارق العاده است که همراه با تحدی و سالم از معارضه است».^۴

تحدی مشتمل بر قیاس و برهان است. بدین صورت که اگر پدیده‌ای از جانب خدا نباشد پس کاری بشری است و چون بشری هست افراد بشر می‌توانند مانند آن را بیاورند و اگر نتوانستند مانند آن را بیاورند بشری بودن آن نیز ثابت می‌شود و در غیر این صورت اگر نتوانستند پس معلوم می‌شود که بشری نیست و اعجازی است که اثبات کننده ادعای نبوت رسالت آورنده آن خواهد بود.^۵ قیاس تحدی را هم از قاعده تماثل می‌توان اثبات کرد. وقتی که دو نفر از یک نوع باشند و اوصاف مشترکی داشته باشند آن دو نفر را مثلاً می‌گویند و حکم عقلی در مورد مثلاً این است اگر کاری را بشری توانست انجام دهد سایر افراد بشر نیز می‌توانند آن عمل را انجام دهند اگر قرآن را بشری آورده است پس سایر افراد بشر قادر بر چنین عملی خواهند بود. در غیر این صورت معجزه بودن آن نیز ثابت می‌شود.

۱. موسوی و دیگران، سید علی اکبر، «تحدی قرآن: نقد و بررسی»، ص ۸۴.

۲. قطب الدین راوندی، الخرائج والجرائح، ج ۳، ص ۱۰۰.

۳. جوادی آملی، قرآن در قرآن، ص.

۴. سیوطی، الاتقال فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۲۳۸.

۵. جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن کریم، ج ۱، ص ۱۳۸.

شود.^۱

مفهوم معجزه

معجزه در لغت، از ریشه «عجز» بوده و به معنای بن و پایان یک شیء است.^۲ عِزَّة به معنای کاری است که دیگران را عاجز می‌کند.^۳ در اصطلاح دینی و کلامی، معجزه به کارهای خارق‌العاده‌ای گفته می‌شود که همراه با ادعای نبوت و مبارزه طلبی است و کسی توان مقابله با آن را ندارد.^۴

معجزه در تعریفی عام‌تر، امر خارق‌العاده‌ای دانسته شده که به عنایت و اذن خاص الهی صورت می‌گیرد و هدف از آن اثبات منصب و مقامی الهی و مقدس است. این پدیده دارای چند نشانه در مقام شناخت و اثبات است که عبارتند از تحدی، عدم معارضه و مغلوب نشدن.^۵

مفهوم آیات

آیات جمع آیه، به معنای نشانه و یا «شیء واضح و روشن» است.^۶ در معنای اصطلاحی قطعه‌ای از قرآن است که در سوره‌ای واقع شده و شروع و پایان دارد و از چند جمله یا کلمه - گرچه برخی در تقدیر باشند - تشکیل شده است.^۷

به عبارت دیگر معنای «آیه» در اصطلاح (که آن هم نشأت گرفته از معنای «نشان» و «علامت» است) عبارت است از کلمات، عبارات و یا جملاتی از قرآن که سوره از آن‌ها تشکیل می‌یابد و تعداد آن‌ها در هر سوره‌ای معین و توقیفی (تعیین شده از طرف شارع مقدس) است. هر کدام از این بخش‌ها یک علامت است که همانند علائم طبیعی به خدای سبحان و یا بخشی از معارف اعتقادی، احکام عملی و یا اصول اخلاقی که منظور خداوند است دلالت می‌کند.

۱. جوادی آملی، قرآن در قرآن، ص ۱۲۸.

۲. راغب اصفهانی، مفردات راغب، ج ۴، ص ۲۳۴.

۳. تهانوی، موسوعه کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم، ج ۲، ص ۱۵۷۵.

۴. مفید، النکت الاعتقادیة، ص ۳۵؛ جرجانی، التعریفات، ص ۹۶.

۵. ربانی، درس کلام جدید - عقل و دین، ص.

۶. زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۳۶۳.

۷. راغب اصفهانی، معجم مفردات الفاظ القرآن، ص ۳۴.

۸. سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۱۴۵.

نمی‌توانید! صیغه امر در مواردی، معنای تعجیز (آشکار ساختن عجز مخاطب) دارد. امر تعجیزی در جایی است که گوینده کلام یقین دارد که مخاطب قادر به انجام فرمان او نیست ولی برای هوشیار کردن او و متذکر ساختن مخاطب به ناتوانی خود، به او امر می‌کند که آن کار را انجام دهد؛ و چون مخاطب در خود احساس عجز را کاملاً احساس کرد، ایمان می‌آورد که سخن گوینده و ادعای او کامل، درست و بجاست.

بنابراین قرآن کریم هر جا مخالفان را به آوردن مثل خود امر کرده، در واقع امری تعجیزی مطرح کرده و با هدف هوشیار کردن آنها به عجزشان، به آنها امر کرده است. مدعای قرآن این است که آیاتش معجزه الهی بر قلب و زبان رسول است و اگر هر کس در معجزه بودن قرآن تردید دارد، مثل آن را نشان دهد. صورت این استدلال در قالب منطقی به این شرح است: ۱. پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) آیاتی با نام قرآن را بر زبان جاری می‌کند که مدعی است آیات خداست و خداوند با این آیات او را به پیامبری به سوی مردم مبعوث کرده است؛ ۲. هر کس منکر معجزه بودن و الهی بودن قرآن است، یعنی مدعی است که این سخنان، سخنان خود پیامبر و لاجرم سخنانی انسانی است، باید بتواند مثل آن را ارائه کند؛ ۳. اگر مخاطب یا مخاطبان با رجوع به نفس خود و حتی کمک گرفتن از خرد جمعی نتوانستند مثل آن را بیاورند، باید ایمان بیاورند که پیامبر فرستاده خداست و در دعوی خود صادق است؛ ۴. زیرا اگر سخنان او (آیات قرآن) معجزه و خارق‌العاده باشد (چون نتوانستند مثل آن را بیاورند)، تنها باید از فرستاده خدا دیده شود نه کسی که به دروغ ادعای نبوت می‌کند؛ چرا که بر خداوند حکیم لازم است بنده اش را به حق راهنمایی کرده و او را از افتادن در گمراهی حفظ کند. حال که با ادعای پیامبری محمد بن عبدالله مواجهیم و او سخنانی خارق‌العاده بر زبان آورده و مدعی است که سخنان خداست و خدا هم رفتاری یا حوادثی را که علیه ادعای او باشد و شهادتی بر دروغگویی اش به شمار آید، انجام نداده، یقین می‌کنیم که پیامبر فرستاده خدا و قرآن کلام حکیمانه پروردگار است.^۱

وقتی پای معجزه علمی حق تعالی که معجزه‌ای گویا، جهانی، روحانی و جاودانی است،^۲ به میان آمد، «استقرا و شکست همراه با تهمت، شبهه علمی و شهوت عملی و ... همه رخت بر می‌بندند. چون هر کس در وحی الهی شک کند، حدّ وسط آن معجزه است و قرآن شریف در این آیه

۱. مرکز مطالعات و پاسخ‌گویی به شبهات حوزه علمیه قم، ماهیت و فلسفه «تحدی» در قرآن، ص.

۲. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۱۲۹.

و آیه بعد، خطاب به مخالفان، مطلبی را به صورت قیاس استثنایی بیان کرده است که: اگر شما در حقانیت قرآن تردید دارید و آن را ساخته فکر بشر می‌پندارید، پس آوردن همانند آن باید برای شما ممکن باشد؛ در صورتی که اگر تمام شما در یک فراخوان جهانی، تمام توان خود را به کار گیرید، به طور قطع نمی‌توانید همانند آن را بیاورید و تا قیامت هم ناتوان خواهید ماند و همین ماندگاری در ناتوانی، برهانی به کلام الله بودن قرآن و جاودانه ماندن آن است!^۱

امر تعجیزی و تحدی به امور خارق‌العاده برای اثبات نبوت، در قرآن مصادیق متعددی دارد. در داستان ابراهیم (علیه السلام) در مناظره با نمرود که درباره ربوبیت خدا تردید داشت و خود را ربّ مردمان می‌پنداشت، چنین آمده است که: «ای پیامبر! آیا نمی‌نگری به کسی که با ابراهیم درباره خداوندگارش، که به او پادشاهی داده بود، به مباحثه برخاست؟ آن‌گاه که ابراهیم به او گفت ... ابراهیم گفت: پس براستی که الله خورشید را از مشرق بیرون می‌آورد، پس تو اگر قادری، آن را از مغرب بیرون آر! ...»^۲

در این سخن، ابراهیم (علیه السلام) قصد تحدی ندارد. بلکه با امر تعجیزی می‌خواهد نمرود را بیش از پیش به ناتوانی و سخافت در ادعای سستش آگاه کند و او را به ربوبیت خداوند متعال معترف سازد. قرآن کتاب خدایی است که مثل ندارد «لیس کمثله شیء»^۳ و کلام او نیز بی‌مانند و بی‌نظیر است. در آیه بعد، یعنی آیه ۲۴ سوره بقره، جمله‌ای به صورت مضارع، که حاکی از استمرار است آمده: پس اگر این کار را نکردید (و نتوانستید مثل قرآن بیاورید) و هرگز هم نخواهید توانست چنین کنید پاسخ استواری است به این ادعا که ممکن است در آینده کسانی بتوانند مثل قرآن را بر ساخته و ارائه کنند. از منظر قرآن، بشر هرگز به معارضه و مقابله به مثل با قرآن توانا نیست. گستره دعوت و دعوی قرآن، جهانی است و تک تک انسان‌ها مخاطبان این آیاتند. قرآن کریم فطرت و عقلانیت همه انسان‌ها را مخاطب قرار داده و از آن‌ها می‌خواهد که در مضامین قرآن تدبر کنند و آن‌گاه در خود کاوش کرده و ببینند که توانایی ساختن چنین سخنان محکم و در عین حال زیبایی را دارند یا نه؟ اگر در خود احساس عجز را تجربه کردند، بدانند که قرآن کلام بشری نیست و از جانب خداوند حکیم علیم نازل شده است. قرآن موعظه الهی است و با شیوه‌های گوناگونی می‌خواهد قلب

۱. جواد آملی، تفسیر تسنیم، ج ۲، ص ۴۲۰-۴۱۳.

۲. بقره، ۲۵۸.

۳. شوری، ۴۲.

فروبسته انسان های غافل را بگشاید و آنان را به حقایق و ارزش های حقیقی زندگی هوشیار سازد.^۱

نتیجه گیری

عنوان تحقیق حاضر تحدی در قرآن کریم است تحدی از ریشه (حدو، حدا، حدی) و در لغت به معنای مبارزه طلبی و دعوت نمودن دشمن به مبارزه و پیروزی بر او است و در اصطلاح قرآن دعوت پیامبران از منکران نبوتشان برای همارد طلبی به هدف اثبات حقانیتشان است. مسئله تحدی در معجزات همه‌ی پیامبران وجود داشته است و در زمان بعثت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و نزول قرآن نیز بسیاری از مخالفان ایشان قرآن را فرا بافته و ساخته‌ی ذهن حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌دانستند و منشا خدایی قرآن را باطل می‌دانستند و لذا قرآن معجزه ناطق الهی آن‌ها را به مبارزه دعوت می‌کند و از آنان می‌خواهد که اگر آن را ساخته بشر می‌دانند پس قادر به آوردن چون آن را دارید و در صورت عجز و ناتوانی خواهند دانست که کلامی فوق بشری است. سخن قرآن از روی جدل و مباحثه نیست؛ بلکه برای موعظه منکران است هر چند محتوای این موعظه بر پایه استدلال منطقی و برهانی است. مسئله تحدی در قرآن به اشکال مختلفی مطرح شده است گاهی به مقدار کل قرآن (۸۸ اسراء) گاه به ده سوره (۱۳ هود) و یا تحدی به یک سوره (۳۸ یونس) مطرح می‌شود. در تحقیق حاضر پس از تعریف و تبیین موضوع به بیان معارضاتی که در بحث تحدی صورت گرفته است پرداخته شده که برای صاحبانش جز خسارت و رسوایی، ثمره‌ای برای آنان چیزی به ارمغان نیاورده است. مهم‌ترین معارضه‌ای که مخالفان مطرح کرده‌اند نظریه صرفه است که مردودی باشد مسئله تحدی از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است؛ زیرا به سبب آن حقانیت دعوت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و اعجاز قرآن به اثبات خواهد رسید و هدف از انجام تحقیق حاضر آشنایی با مسئله تحدی می‌باشد؛ زیرا این مسئله از زمان نزول قرآن تا ابدیت استمرار دارد و تا زمانی که بشر و موجودی وجود داشته باشد قرآن نیز وجود دارد و مسئله تحدی نیز وجود دارد و خداوند همه را به مبارزه می‌طلبد و لذا از این جهت اهمیت دارد که بیشتر به این موضوع پرداخته شود.

۱. مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات حوزه علمیه قم، ماهیت و فلسفه «تحدی» در قرآن، ص.

فهرست منابع

قرآن کریم.

- ۱- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، بی‌جا، ۱۴۱۴ ه.ق.
- ۲- جرجانی، میر سید شریف، التعریفات، تهران: ناصر خسرو، بی‌جا، ۱۴۱۲ ه.ق.
- ۳- تهانوی، محمد علی، موسوعه کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم، بیروت: مکتبه لبنان ناشرین، چاپ اول، ۱۹۹۶ م.
- ۴- جمعی از نویسندگان به کوشش مجمع البحوث الاسلامیه، شرح المصطلحات الکلامیه، مشهد: آستانه رضویه، بی‌جا، ۱۴۱۵ ه.ق.
- ۵- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم: نشر اسراء، چاپ اول، ۱۳۸۷ ه.ش.
- ۶- _____، تفسیر موضوعی قرآن کریم، قم: نشر اسراء، چاپ اول، ۱۳۷۸ ه.ش.
- ۷- _____، قرآن در قرآن، قم: نشر اسراء، چاپ چهاردهم، ۱۳۹۷ ه.ش.
- ۸- جواهری، سید محمد حسن، «واکاوی ملاک تحدی در قرآن و نقد منطق تنزلی»، پژوهش های قرآنی، ش ۲، ۱۳۹۵ ه.ش.
- ۹- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد، تفسیر اثنا عشری، تهران: نشر میقات، چاپ اول، ۱۳۶۳ ه.ش.
- ۱۰- خرمشاهی، بهاء الدین، قرآن پژوهی، تهران: نشر دوستان، چاپ اول، ۱۳۷۷ ه.ش.
- ۱۱- خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی، بی‌جا، بی‌تا.
- ۱۲- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه، بی‌جا، بی‌تا.
- ۱۳- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، تهران: چاپ محمدسید کیلانی، بی‌جا، ۱۳۳۲ ه.ش.
- ۱۴- راوندی، قطب الدین، الخرائج والجرائح، قم: مؤسسه امام مهدی (عج الله)، بی‌جا، ۱۴۰۹ ه.ق.
- ۱۵- ربانی، علی، درس کلام جدید - عقل و دین، سایت مدرسه فقهت، ۲۲ آبان ۱۳۸۹ ه.ش.

۱۶- زرکشی، محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دارالمعرفه، چاپ اول، ۱۴۱۰ هـ.

ق.

۱۷- سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، بیروت: دارالکتب العربی، چاپ دوم،

۱۴۲۱ هـ.ق.

۱۸- صفی پوری، عبدالرحیم بن عبدالکریم، منتهی الارب فی لغه العرب، تهران: موسسه

کربلای، بی چا، بی تا.

۱۹- طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی،

چ پنجم، ۱۴۱۷ هـ.ق.

۲۰- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: نشر فراهانی،

چاپ اول، ۱۳۶۰ هـ.ش.

۲۱- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: نشر مکتبه المرتضویه، بی چا، ۱۳۷۵ هـ.ش.

۲۲- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: انتشارات هجرت، چاپ دوم، ۱۴۱۰ هـ.ق.

۲۳- مدرسی، محمدتقی، تفسیر هدایت، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس

رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۷ هـ.ش.

۲۴- مرکز مطالعات و پاسخ‌گویی به شبهات حوزه علمیه قم، «ماهیت و فلسفه «تحدی» در

قرآن»، سایت کیهان، کدخبر ۱۰۵۵۴۰، پانزده خرداد ۱۳۹۶ هـ.ش.

۲۵- مفید، محمد بن محمد بن نعمان، النکت الاعتقادیه، قم: المؤتمر العالمی، بی چا، ۱۴۱۳ هـ.ق.

۲۶- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۷۴ هـ.ش.

۲۷- مؤدب، سیدرضا، اعجاز قرآن در نظر اهل بیت عصمت و بیست نفر از علمای بزرگ

اسلام، قم: احسن الحدیث، بی چا، ۱۳۷۹ هـ.ش.

۲۸- موسوی، سید مهدی و ربیع نتاج، سید علی اکبر، «تحدی قرآن: نقد و بررسی»، مجله

قبسات، سال بیست و سوم، بهار ۱۳۹۷ هـ.ش.

۲۹- نجفی خمینی، محمدجواد، تفسیر آسان، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۸ هـ.ش.